

METAPHORS FROM A COGNITIVE PERSPECTIVE: THEORY AND PRACTICAL ANALYSIS

Niyazova Gulnoraxon G'ulomovna

Associate professor (PhD), Renaissance Educational University,
Tashkent, Uzbekistan

e-mail: g_niyazova@recessans-edu.uz

E-mail: niyazovagulnorakhon@gmail.com

Maxamatova Munavvara G'ayratjon qizi

Renessans Ta'lim Universiteti magistranti

E-pochta: munavvararaufjonova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19915440>

ARTICLE INFO

Received: 22nd April 2026

Accepted: 29th April 2026

Online: 30th April 2026

KEYWORDS

*Cognitive linguistics,
metaphors, pragmatics,
cognitive equivalence in
translation.*

ABSTRACT

This article examines the interpretation of metaphors and their theoretical foundations within the framework of cognitive linguistics. A metaphor is a linguistic device used to express one object, phenomenon, or reality through another concept, and its origins can be traced back to ancient times. Initially, metaphors emerged from the human need to understand and describe natural processes; over time, they have developed and transformed under the influence of historical, social, ecological, and political factors.

For a long period, metaphors attracted relatively limited scholarly attention, as they were primarily regarded as stylistic devices, that is, as a means of representing reality through alternative naming. However, by the twentieth century, with the emergence of an anthropocentric approach in linguistics, it became necessary to reconsider metaphors from new perspectives — particularly pragmatic, linguocultural, and cognitive viewpoints.

The article analyzes the perspectives of scholars and researchers from different periods on the nature of metaphor. In addition, certain metaphors are examined from a cognitive perspective, and issues related to their translation through appropriate equivalents are also discussed.

KOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA METAFORALAR: NAZARIYA VA AMALIY TAHLIL

Niyazova Gulnoraxon G'ulomovna

Dotsent (PhD), Renaissance ta'lim universiteti,

Toshkent, O'zbekiston. E-pochta: g_niyazova@recessans-edu.uz

E-pochta: niyazovagulnorakhon@gmail.com

Maxamatova Munavvara G'ayratjon qizi

Renessans Ta'lim Universiteti magistranti

E-pochta: munavvararaufjonova@gmail.com

ARTICLE INFO

Received: 22nd April 2026

Accepted: 29th April 2026

Online: 30th April 2026

KEYWORDS

Kognitiv tilshunoslik, metaforalar, pragmatika, tarjimada kognitiv muvofiqlik.

ABSTRACT

Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik doirasida metaforalarning talqini va ularning nazariy asoslari yoritiladi. Metafora — bu bir obyekt, hodisa yoki voqelikni boshqa tushunchalar orqali ifodalashga xizmat qiluvchi til vositasi bo'lib, uning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Metaforalar dastlab insonning tabiiy jarayonlarni anglash va tasvirlash ehtiyoji asosida shakllangan bo'lib, keyinchalik tarixiy, ijtimoiy, ekologik hamda siyosiy omillar ta'sirida rivojlanib va o'zgarib borgan. Uzoq vaqt davomida metaforalarga nisbatan qiziqish nisbatan sust bo'lgan, chunki ular ko'proq badiiy ifoda vositasi sifatida, ya'ni voqelikni boshqa nom bilan tasvirlash shakli sifatida talqin etilgan. Biroq XX asrga kelib, tilshunoslikda antropotsentrik yondashuvning shakllanishi natijasida metaforalarga yangicha — pragmatik, lingvokulturologik va kognitiv nuqtai nazardan qarash zarurati yuzaga keldi. Maqolada turli davrlarda faoliyat yuritgan olim va tadqiqotchilarning metafora haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ayrim metaforalar kognitiv jihatdan tahlil qilinib, ularni tarjima jarayonida mos ekvivalentlar orqali ifodalash masalalari ham ko'rib chiqiladi.

KIRISH

An'anaviy qarashlarga ko'ra, metafora asosan she'riy bezak sifatida talqin qilingan bo'lsa-da, kognitiv tilshunoslik doirasida u ancha chuqur va fundamental ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy tamoyillari hamda inson tafakkuri bilan bog'liq jarayonlarning metaforalar va lingvistik birliklarning shakllanishidagi roli tahlil qilinadi.

Metafora qadim zamonlardan buyon ilmiy tadqiqotlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Uning tabiati haqida ilk tizimli fikrlar Aristotle tomonidan ilgari surilgan. Unga ko'ra, metafora bir predmet yoki hodisaga boshqa bir nomni

ko'chirish orqali yuzaga keladi va bu jarayon o'xshashlik yoki umumiylik asosida amalga oshadi. Aristotel metafora hosil qilishning bir nechta usullarini ajratib ko'rsatadi: jinsdan turga, turdan jinsga, turdan turga o'tish hamda o'xshashlikka asoslangan ko'chirish. Uning fikricha, metafora aniqlik, ifodalilik va estetik ta'sir kuchiga ega bo'lishi lozim.

Asosiy qism

Keyingi davrlarda metaforalarga bo'lgan ilmiy qiziqish ma'lum darajada pasaygan, chunki ular asosan badiiy ifoda vositasi sifatida qaralgan. Biroq XX asrga kelib tilshunoslikda antropotsentrik yondashuvning shakllanishi bilan metafora masalasi yana dolzarblik kasb

etdi. Xususan, Noam Chomsky til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratib, tilni inson ongiga xos bilim tizimi sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv metaforalarni ham kognitiv jarayonlar mahsuli sifatida o'rganish zaruratini yuzaga keltirdi.

Kognitiv tilshunoslik an'anaviy yondashuvdan farqli ravishda tilni faqat voqelik aks ettiruvchisi sifatida emas, balki insonning konseptual dunyosini shakllantiruvchi vosita sifatida ko'radi. Shu bois metaforalar til tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi va ularning ildizlari kundalik tajriba hamda oddiy tushunchalar bilan bog'lanadi.

Tadqiqotchilar metaforalarni tahlil qilish orqali ularning insonning jismoniy va madaniy tajribasiga asoslanishini aniqlaganlar. Shu jihatdan, metaforalar turli madaniyatlarda turlicha assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. Masalan, qor bilan bog'liq metaforalar shimoliy xalqlarda keng qo'llansa, boshqa hududlarda bunday tasvirlar kamroq uchraydi. Shuningdek, vaqt o'tishi bilan metaforalarning ma'nosi o'zgarishi yoki dastlabki o'xshashlik asoslari unutilishi mumkin.

Mavhum tushunchalarni ifodalashda metafora muhim vosita hisoblanadi. U notanish yoki murakkab hodisalarni tanish obrazlar orqali tushuntirish imkonini beradi. Shu tariqa metaforalar insonning borliqni qanday idrok etishini ham aks ettiradi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab metafora masalasiga nisbatan yangi nazariy qarashlar shakllandi. Masalan, Max Black metaforaning o'ziga xos kognitiv mazmuni mavjudligini ta'kidlagan. Ayrim olimlar metafora orqali ifodaning semantik tuzilishi

o'zgarishini, boshqalari esa uning konnotativ ma'nosi kuchayishini qayd etgan. Shu bilan birga, barcha metaforalar ham so'zma-so'z ma'noda mantiqsiz emasligi ko'rsatib berilgan.

Zamonaviy kognitiv yondashuvda metafora inson tafakkurining markaziy mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi. Bu borada George Lakoff va Mark Johnson metaforani konseptual tizimning ajralmas qismi deb hisoblaydi. Ularning fikricha, hatto eng abstrakt tushunchalar ham metaforik modellar orqali anglanadi.

Metaforalar kundalik nutqda keng qo'llanilib, insonning fikrlash tarziga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ular nafaqat til birliklarini shakllantiradi, balki voqelikni qanday talqin qilishimizni ham belgilaydi. Ayniqsa, tarjima jarayonida metaforalarning milliy-madaniy xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Masalan, "uning qo'li gul" iborasi o'zbek tilida mahoratni bildirsa, uni so'zma-so'z tarjima qilish ma'noni buzadi. Shu sababli bunday holatlarda mazmuniy mos ekvivalentlardan foydalanish talab etiladi.

Adabiy matnlarda esa metaforalar yanada murakkab tizim hosil qiladi. Masalan, William Shakespeare asarlarida butun matn metaforik asosga qurilishi mumkin. Uning mashhur "All the world's a stage" iborasida hayot sahnaga, insonlar esa aktyorlarga qiyoslanadi, bu esa tug'ilish va o'lim jarayonlarini ramziy tarzda ifodalaydi.

Umuman olganda, metaforalar nafaqat tilshunoslik va adabiyotda, balki psixologiya, reklama, siyosat kabi ko'plab sohalarda ham muhim rol o'ynaydi. Ularni to'g'ri anglash va tahlil qilish

muloqotni samarali tashkil etish hamda yashirin ma'nolarni ochib berishga yordam beradi.

Kognitiv tilshunoslik doirasida metaforani chuqurroq tushuntirish uchun "konseptual metafora" tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyaga ko'ra, metafora faqat til hodisasi emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biridir. George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ilgari surilgan konseptual metafora nazariyasiga binoan, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglaydi. Masalan, "VAQT — PUL" konseptual metaforasi asosida "vaqtni tejamoq", "vaqtni yo'qotmoq", "vaqtni sarflamoq" kabi iboralar shakllanadi. Bu esa insonning vaqtni iqtisodiy resurs sifatida idrok etishini ko'rsatadi.

Shuningdek, kognitiv yondashuvda metaforalar "manba domen" (source domain) va "maqsad domen" (target domain) o'rtasidagi bog'liqlik asosida tushuntiriladi. Ya'ni, inson o'ziga yaxshi tanish bo'lgan soha orqali murakkab yoki mavhum tushunchalarni anglaydi. Masalan, "HAYOT — SAYOHAT" metaforasida inson hayoti yo'lga, maqsad esa manzilga qiyoslanadi. Bu kabi metaforalar inson fikrlash tizimida konseptual xaritalar hosil qiladi.

Bundan tashqari, metaforalar insonning jismoniy tajribasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular ko'pincha tanaviy (embodied) tajribaga asoslanadi. Masalan, "yuqori kayfiyat" yoki "past ruhiy holat" kabi iboralarda fazoviy yo'nalishlar hissiy holatlar bilan bog'langan. Bu holat kognitiv tilshunoslikda "tanaviy tajriba nazariyasi" (embodiment) bilan izohlanadi.

Metaforalarni tahlil qilishda madaniy omil ham muhim o'rin tutadi. Zoltán Kövecses ta'kidlaganidek, metaforalar universallik va madaniy xoslik uyg'unligida namoyon bo'ladi. Ba'zi metaforalar turli xalqlarda o'xshash bo'lsa, boshqalari milliy qadriyatlar, turmush tarzi va tarixiy tajriba bilan bog'liq holda farqlanadi. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'ngli tog'dek keng" iborasi ijobiy bahoni bildirsa, boshqa tillarda bu kabi obraz boshqa shaklda ifodalanishi mumkin.

Kognitiv tilshunoslikda yana bir muhim yo'nalish — metaforalarning diskursdagi roli hisoblanadi. Siyosiy nutq, reklama matnlari va ommaviy axborot vositalarida metaforalar auditoriyaga ta'sir o'tkazish vositasi sifatida faol qo'llanadi. Masalan, siyosatda "iqtisodiy urush", "informatsion hujum" kabi metaforalar real jarayonlarni dramatikroq ko'rsatishga xizmat qiladi.

Shuningdek, metaforalar insonning qaror qabul qilish jarayoniga ham ta'sir ko'rsatadi. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bir xil vaziyat turli metaforalar orqali ifodalanganda, odamlarning unga bo'lgan munosabati ham o'zgaradi. Bu esa metaforaning nafaqat til, balki tafakkur va xulq-atvorga ham ta'sir qiluvchi kuchli kognitiv vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Zamonaviy tadqiqotlarda metaforalar neyrolingvistik nuqtai nazardan ham o'rganilmoqda. Miya faoliyatini o'rganishga qaratilgan izlanishlar metaforalarni tushunish jarayonida bir nechta kognitiv hududlar faollashishini ko'rsatadi. Bu esa metaforaning oddiy til birligi emas, balki

murakkab tafakkur jarayonlari bilan bog'liq ekanligini yana bir bor isbotlaydi

Kognitiv yondashuv doirasida metaforalarni o'rganishda yana bir muhim jihat — **metaforik xaritalash (mapping)** mexanizmini aniqlashdir. Ushbu jarayonda manba domen (source domain) elementlari maqsad domen (target domain) elementlariga tizimli ravishda moslashtiriladi. Bu moslik tasodifiy emas, balki insonning tajribasi, bilimlari va madaniy muhitiga asoslangan holda shakllanadi. Masalan, "HAYOT — SAYOHAT" metaforasida "yo'l", "to'siq", "manzil", "yo'ldosh" kabi tushunchalar hayotiy jarayonlarga mos keladi. Bu esa inson ongida hayotni tartibli va bosqichma-bosqich kechadigan jarayon sifatida idrok etishga yordam beradi.

Shu bilan birga, kognitiv tilshunoslikda metaforalar **tizimli xarakterga ega** ekanligi ta'kidlanadi. Ya'ni, bitta konseptual metafora ko'plab lingvistik ifodalarda namoyon bo'ladi. Masalan, "VAQT — PUL" metaforasi asosida "vaqtni behuda sarflamoq", "vaqtni tejamoq", "vaqtni yo'qotmoq" kabi iboralar yuzaga keladi. Bu esa metaforalarning til tizimida mustahkam o'rin egallaganini ko'rsatadi.

Metaforalarning yana bir muhim xususiyati — ularning **ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega** ekanligidir. Ba'zi metaforalar yuzaki darajada tushunarli bo'lsa, boshqalari chuqur kognitiv va madaniy bilimlarni talab qiladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda metaforalar ko'pincha yashirin ma'no (implikatura) orqali ishlaydi va o'quvchidan interpretativ faollikni talab qiladi. Shu jihatdan, metaforalarni to'g'ri anglash uchun nafaqat til bilimlari, balki

madaniy va kontekstual bilimlar ham muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv yondashuv metaforalarni **dinamik hodisa** sifatida ham talqin qiladi. Ya'ni, metaforalar vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, yangilanadi yoki eskiradi. Ayrim metaforalar "o'lik metafora" (dead metaphor) ga aylanib, o'zining dastlabki obrazlilikini yo'qotadi va oddiy leksik birlik sifatida qabul qilinadi. Masalan, "stol oyog'i", "soat yuradi" kabi birikmalar hozirgi kunda metaforik sifatida sezilmaydi, biroq aslida ular ham metaforik ko'chirish mahsulidir.

Zamonaviy tadqiqotlarda metaforalar **multimodal hodisa** sifatida ham o'rganilmoqda. Ya'ni, metaforalar faqat til orqali emas, balki vizual tasvirlar, imo-ishoralar, reklama va media vositalari orqali ham ifodalanadi. Masalan, reklama dizaynida mahsulotni "uchayotgan" yoki "porlayotgan" tarzda tasvirlash orqali uning sifatiga metaforik baho beriladi. Bu esa metaforaning kommunikativ kuchini yanada oshiradi.

Shuningdek, metaforalar **ta'lim jarayonida** ham muhim rol o'ynaydi. Murakkab ilmiy tushunchalarni o'rgatishda metaforalardan foydalanish bilimni osonroq o'zlashtirishga yordam beradi. Masalan, tilshunoslikda "til — tizim" yoki "miya — kompyuter" kabi metaforalar abstrakt tushunchalarni soddalashtirishga xizmat qiladi. Shu sababli, pedagogik diskursda metaforalardan ongli ravishda foydalanish samarali o'qitish strategiyalaridan biri hisoblanadi.

Metaforalar, shuningdek, **ijtimoiy ong va ideologiyani shakllantirishda** ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Siyosiy va ijtimoiy nutqda qo'llaniladigan metaforalar orqali muayyan hodisaga

nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabat shakllantiriladi. Masalan, “iqtisodiy inqiroz to‘lqini”, “axborot urushi” kabi ifodalar voqelikni dramatik va emotsional tarzda talqin qilishga yordam beradi.

Umuman olganda, kognitiv yondashuv metaforalarni inson tafakkurining ajralmas qismi sifatida talqin qilib, ularning til, madaniyat, psixologiya va kommunikatsiya bilan uzviy bog‘liqligini ochib beradi. Metaforalarni chuqur o‘rganish orqali insonning dunyoni qanday konseptualashtirishi, bilimlarni qanday tizimlashtirishi va muloqotni qanday

tashkil etishini yanada yaxshiroq anglash mumkin.

Qo‘shimcha xulosa sifatida aytish mumkinki, metaforalar insonning dunyoni anglash usulini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biridir. Ular orqali inson abstrakt tushunchalarni konkretlashtiradi, tajribasini tizimlashtiradi va muloqotni samarali tashkil etadi. Shu sababli metaforalarni kognitiv jihatdan o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, madaniyatshunoslik va kommunikatsiya sohalari uchun ham muhim ahamiyatga ega. Metaforalar inson tafakkuri va tilining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, kognitiv jarayonlarni aks ettiradi.

References:

1. Aristotle. (1997). *Poetics* (S. H. Butcher, Trans.). Dover Publications.
2. Black, M. (1955). Metaphor. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 55, 273–294.
3. Chomsky, N. (2006). *Language and mind* (3rd ed.). Cambridge University Press.
4. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press.
5. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A practical introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
7. Ricoeur, P. (1977). *The rule of metaphor: Multi-disciplinary studies of the creation of meaning in language*. University of Toronto Press.
8. Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Blackwell.
9. Shakespeare, W. (2005). *As you like it*. Simon & Schuster. (Original work published 1623)